

Santa Kruz apaiza GERRALARI...

ANASTASIO ALBISU

EKIÑALDIETAKO ANTZEZLARIAK

Leenengoan

Kontalaria (Kontalari onek
ez dauka zergatik bat izan beti)
Liberal bat.
Karlista bat.
Santa Kruz.
Laguna.
Iru Mikelete.
Emakumea.
Urkizu.
Urue.
Argintzon.
Serrano, liberalen jenerala.

Irugarrenean

Amama.
Bi neska.
Mutilla.
Santa Kruz.
Lizarraga.
Iru ordezkari.

Bigarreanean

Iru gizon zaar.
Manuel Lekuona.
Apaiza.
Gizonezko bat.
Mikeletea.
Bi Buruzagi.
Santa Kruz.
Bi zaindari.
Soldaduak
Kontalaria.
Artzaia
Santa Kruzen lau mutil.

Laugarrenean

Iru gizonezko zaar.
Manuel Lekuona.
Apaiza.
Santa Kruz.
Tolosako bikarioa.
Kontalaria.
Mixioetako ume batzuek

Nere lantxo au egiteko, Orixeren Santa Cruz apaiza liburuaz baliatu naiz...

Leenengo ekiñaldia

(Iruditegian ezker eskubian bi soldadu zutik daude bata Karlista eta bestea Liberala.)

KONTALARI: *(Iruditegi-atzetik agertuko da kontalaria)* Erri bezela, ez da Elduaien beste munduko erri bat. Baiña ba-du bere ixtorioa... Eta Santa Kruz abadeari zor dio Elduain-ek bere ixtori ori... Ala ere ziur nago, emen bildu zeraten guztioi galdera au egingo ba-nizueteke, bear bada ez zenidateke iñork erantzungo... Eta nik egingo nizuteken galdera, au da: Nor zan, bada Manuel Ignazio Santa Cruz eta Loidi, Elduaienek ainbeste zor dion gizon, edo apaiz au...?

LIBERALA: *(Kontalariari amaitzen utzi gabe abesten du)* Si supieran los curas y frailes / La paliza que han de tomar / Subirian al coro cantando / Libertad, Libertad, Libertad.

KONTALARI: Nik ez dakit zer geran euskaldunok...! Ba-ditugu gure-gureak ditugun lege batzuek: Fueroak deitzen ditugun lege zaar batzuek: guretzako santuak diran legeak, eta Españako beste jende guztientzat gorrotagarri diran legeak... Eta euskaldunak ez genduke gerra bat egingo errege baten alde, eta milla egingo ginduzke gure foruen alde...

1-KARLISTA: *(Liberalen antzera onek ere egiten du)* Grada nagusi zala, asko giñan bildu / Tranpa bizian, tranpa bizian nai giñuzten saldu / Santa Kruz Gipuzkoan ezpalitz azaldu / Santa Kruz Gipuzkoan ezpalitz azaldu.

KONTALARI: Elduaienen jaioa zan Manuel Ignacio Santa Cruz eta Loidi 1842-ko maiatzaren 23-an: "gerralari" izenez eza-gutua izango zan gero... Apaiza zen, eta Ernialde-n ze-goen apaiz 1870.urtean.

(Bi apaiz agertuko dira ikusleen eskubi aldetik... Sotanakin biak... Santa Kruz da bata, eta bere lagun bat bestea...)

SANTA KRUZ: Pake-pakean bizi gera gu emen, eta ala ere, nere buru onek ezin onartu du pake au Euskal Erriko giroa ikusita... Liberalak ditugu bertan nagusi, eta auek ez dute onartzen, ez gure Elizarik ez-eta gure Fuerorik ere... Eta ezin kendu det burutik, Marotoren eta Espartero-

ren saldukeria: Bergarako besarkada lotsagarri ura: Euskal Erriari kalte besterik ekarri ez zion besarkada ura...

LAGUNA: Itz eder asko bai, ete ezerez gero... eta ez dute pakerik ere izango liberal madarikatu oiek Euskal Erri osoa beren mende artuko ez duten arteraño: Euskal Herriari bere Fueroak kenduko dizkioten arteraño...

SANTA KRUZ: Egia diozu... Eta orrek, eta irakurtzen ari naizen "Mariano gerralariaren bizitzak" irakitan jartzen didate odol guztia... Eta ez dakit zer egingo dedan, Karlistak iñoiz jeikitzen ba-dira berriro... Ez det uste besoak tolestatuta, ezer egin gabe, egongo naizenik... Ezin baidet kendu burutik gure Elizaren eta gure Foruen etorkizuna: zoria... *(Eta ikusleen ezker aldetik izkutatuko dira biak...)*

KONTALARI: *(Ikusleen eskubi aldetik agertuko da Kontalaria.)* Ezin esango degu, bada, karlista ez-zanik Santa Kruz... Karlista, edo-ta orduan berdin zana: Elizaren eta Foruen aldekoa. Eta ondo zabaldua zegoen au-guztia Tolosa aldean... Eta orregatik esaten zuten, esan ere, Santa Kruz-i buruz, Gobiernoaren kontra itz-egiten zuala askotan pulpitotik: diru asko bildu zuala Goierrin Frantzian armak erosteko, eta ari zala, ari ere, gazte batzuek gerrarako gertatzen... Eta esaten ziran auek guztiak, kezka aundi sortu zuan Tolosako liberal artean... Eta 1870.ko irailaren 6an iru Mikelete agertu ziran Errialde-n goizean goiz...

(Eta ikusleen ezker aldetik Kontalari izkutatzen danean, Mezatarako kanpai deia entzungo da... Iru Mikelete agertuko dira ikusleen eskubi-aldetik...)

I-MIKELETE: Ordu onean gatoz... Elizatik ateratzen danean baituko degu eta, iñor konturatzeke, eramango degu preso Tolosara... Zaudete zuek ixil-ixilik eta nik-neronek emanngo diot eman-bearreko enkargua...

II-MIKELETE: Eta nun egon bear degu guk...?

I-MIKELETE: Ementxe, nere inguruan... Eta nere alboetan egoten bazarete obe...

III-MIKELETE: Ederki... Alaxe egongo gera...

(Iruditegi-atzetik agertuko da Santa Kruz, sotanakin noski...)

I-MIKELETE: Egun on...! Zu al zaitugu Manuel Ignacio Santa Cruz eta Loidi, Ernialdeko apaiza..?

SANTA KRUZ: Alaxe nauzue bai... Zuek esan, zer bear dezute nigan-dik...

I-MIKELETE: *(Eta paper bat erakutsiko dio)* Ara, Jauna... Agindu au eman zaigu guri: Tolosara eramateko zu preso...

SANTA KRUZ: Preso ni...?

I-MIKELETE: Bai... Ala esan digute guri...

SANTA KRUZ: Ondo dago... Deskuidoren bat izango da noski... Bañan ez dio ajolik... Juango naiz bai, eta an argituko degu guztia... Ala ere, eta zuei inporta ez ba-zaizue beintzat, ordu-laurden bat eskatuko nizueteko: gosaldu eta gauzatxo batzuek artu ditzadan, eta bereala izango naiz berriro zuekin Tolosara joateko prest. Ez naiz luzatuko...

I-MIKELETE: Ordu-laurden bat besterik ez baldin ba-da..?

SANTA KRUZ: Ez...! Ez da geiago izango... Egon ziur orrekin...

(Eta ikusleen eskubi-aldetik izkutatuko da Santa Kruz...Kon-tu-kontari ekingo diote Mikeleteak iruditegiko bazter ba-tean)

I-MIKELETE: Ez nuan uste ain errez entregatuko zitzaigunik...

II-MIKELETE: Ez du trabik txikienik ere ipiñi...

III-MIKELETE: Gure zai zengoela, esango nuke nik. Orregatik esaten diranak entzun eta gero...

I-MIKELETE: Apaiza da bai, baiño ez nuan nik uste ain-mantsoa zanik.

(Sorora dijoan baserritar baten antzera agertuko da Santa Kruz ikusleen eskubi-aldetik: txapela eta saskia buruan, eta aitzur bat bizkarrean... Txistua joaz agertuko da, eta ikusleen ezker-aldetik izkutatuko da, Mikeleteei iñungo kasorik egin gabe...)

II-MIKELETE: Ikusgarria izango da Tolosan egingo diguten arrera... Izan ere ainbeste gauza xeblere esaten dira apaiz oni buruz...

III-MIKELETE: Guk ezingo degu, bada, onen kaltetan ezer esan...

I-MIKELETE: ...Eta "gerralari" bat dala diote... Aundiagorik ez ba-da munduan, ez da gerra aundirik ere izango..(Eta ixil-une baten ondoren...) Ordulaurdena joan zan, eta dei egin bearco diogu, Tolosara garaiz iritxi nai baldin ba-degu beintzat... EEEUUUPPP...!

(Emakume bat agertuko da ikusleen eskubi aldetik)

I-MIKELETE: Esaiozu, mesedez, ordu-laurdena igaro dala eta, bere zai gaudela emen...

EMAKUME: Barkatu, jauna. Bañan nori esan bear diot ori?

I-MIKELETE: Nori esango diozu, bada...? Gosaltzen ari dan apaiz jaun orri..

EMAKUME: Aspaldi joan zan emendik apaiz jaun ori. Ez du gosaldu nai izan ere. Ortxe dago oraindik, maai gaiñean, atera diodan txokolatea. Eta arrigarriena zera da: bertan utzi dituela, bai bere sotana eta bai, bere kapela...

I-MIKELETE: Madarikatua...! (Eta emakumeari bultzada bat eman, eta barrura sartzen dira iru mikeleteak Santa Kruz-en billa. Agertu dan lekuan geldituko da Emakumea.Laister agertuko dira aserre, iru Mikeleteak Santa Kruzen sotana eta kapela eskuetan dituztela.) Eta zer esan bear degu orain Tolosan? Esku-artetik egin digula iesi...? Okerragoa oraindik: bere sotana eta bere kapela utzi dizkigula burlaz, isekaz...? Aundiak izango dira jaso bearco ditugun lotsak, eta izango da ere, bertsoak aterako dizkigun bertsolariren bat, ere... (Eta ikusleen ezker-aldeetik izkutatuko dira iru Mikeleteak apaizaren sotana eta kapela beraiekin damazkietela... Ikusleen eskubi aldetik-aldeetik izkutatuko da Emakumea.)

KONTALARI: Ez zuan besterik bear Santa Kruzek...!! Leendik ere bere odola beroa baldin bazuan, irakitan jarri zion gertaera onek, eta Frantzira ies egin zuan, eta an igaro zuan urte t'erdi gerrako gaiak inguratzen... Eta gertakizun onetxek biurtu zigun Santa Kruz apaiza "gerralari"...

KONTALARI: Ernialden mikeletetatik ies egin, eta Frantzira jo zenduan, eta urte t'erdi egin zenduan bertan. Zergatik, eta zertara etorri ziñan berriro onera...?

SANTA KRUZ: (Ez du orain sotanarik jantziko, "gerralari" bezela agertuko da orain.) Egia da urte t'erdi egin nuala Frantzian, baiña nere burua eta nere biotza ez zeuden an, emen baizik... Eta Karlistak suspertu zirala berriro, jakin nuenean, onera etorri nintzan, eta karlisten buruzagi zan Rekondoren agindupean jarri nintzan aren mutillen kapellau bezela. Apaiza nintzen, eta ez nuan gerrate artan beste modu batera parte artzerik...

KONTALARI: Baiña zure kapellau izate ori, ez zan luzarako izan... Zergatik utzi zenduan, bada, kapellau izatea, eta zergatik egin ziñan, apaiz izanik, bertako talde baten buruzagi...?

SANTA KRUZ: Esango dizut egia... Ez da ederra izango esango dizudan au, eta nik-neronek ere ez nuan sinistuko beste batek esanda... Baiña nere begiz ikusi nuan dana kapellau izan nintzan artan... Ain gaizki artzen zituzten gure buruzagiek beren mutillak... Adibide bat bakarra esango dizut, esan dizudan au sinistu dezazun.. Eta onetxek bultzatu ninduan azken batean, kapellau-izateari utzi, eta talde baten buruzagi izatera. Ara, Napa-roako Leitzan lo genduen batean, turuta-soiñua jo zuten gau erdian: Doneztebera jeitxi bear zala laisterka batean arutz zijoazela-ta etsaiak. Euri-jasa ari zan orduan mendi illun artan, eta Doneztebenera iritxi giñañean, ezer ez: an ez zan ezer gertatzen... Eta ala ere, gure buruzagietako batzuek anka egin zuten burrukarren bildurrez, eta amorroak artu zituan gazte aiek audana ikustean. Eta orrela ez zegoela gerra irabazterik, eta armak utzi, eta anka egin zuten askok. Ori ikustean, neregana jo zuten Errialdeko gazteak, eta auen lagun batzuek, eta Frantzira jo genduan: Urrugne deituriko erri batera...

KONTALARI: Eta an ere pakerik ez...

SANTA KRUZ: Ez. Ara orduko izan giñan salatuak. Eskerrak ezagutzen ez ninduenik. Nortasun paperak eskatu zizkidaten, bein, bi jendarmek. Eta onela erantzun nien batbatera: ez damazkit nerekin orain, baiña alakoaren etxean dauzkat, ikusi nai ba-dituzute... Eta aruntz joan bear izan genduan. Besotik elduta naramam jendarme batek. Eta bertako etxeko andrearekin nere paperei

buruz ari zirala!! ras!! besoa askatu eta iesari eman nion laisterka, etxe artako atzeko atetik... Andik ies egin nuan... Bañan ordubeteko bidea neramanean baxeritar antzeko batek atsilotu nindun, eta beste jendarre batzuen eskuetan utzi ninduen. Andik Donibane Loitzunera etorri, eta antxe bildu nintzan Errialde, eta inguruetako, mutillekin... *(Eta ikusleen ezker-alde-tik izkutatuko da)*

KONTALARI: Utzi dezagun oraingoz Santa Kruz Frantzian, eta jo dezagun Bizkai-aldera.. Ba-zuten bertako liberalak Serrano izeneko jeneral maltzur bat... Ba-zuan onek, karlista artean Urkizu izeneko lagun bat, eta onela ari zitzaion eten-gabe: gerra au dala-ta, Euskal Erriko bazter guztiak ondatzen ari gera, eta bear bearrekoa zaigu pakea leenbaitleen egitea euskaldunak ez zutela ezer galduko pake orrekin eta errespetatuak izango zirela beti Euskal Erriko foruak. Eta auetxek ziran Santa Kruzek sinisten ez zituan izketak... Min ematen zion, bai, Santa Kruz-i Euskal Erria jasatzen ari zan onda-menak, baña beti ere au zion ark: "egia da bai, baña gure Foruak ere zerbait merezi dute"

(Iru gizonezko agertu dira ikusleen eskubi-alde-tik: Urkizu, Urue eta Argantzón: Bizkaiko Aldundiaren ordezkariak dira irurak...)

URKIZU: Bai...! Emen bilduko giñala erabaki nuan, azken batean, Serrano liberalen jeneralekin... Ba-dakizute, orrelako billerak, izkutuan egin-bear izaten dirala, guztion segurtasunerako...

URUE: Eta nortzukin etorriko da bera..?

URKIZU: Bakar-bakarrik nik uste... Ez bait-du kanpairik jo nai, ezer erabaki baiño leenago...

ARGANTZON: Eta beteko al-du gero, guri emango digun itz ori?

URKIZU: Nik baietz uste, bera bait-da Bizkaiko liberalen jenerala...

SERRANO: *(Serrano jenerala agertuko da ikusleen eskubi alde-tik.)* Arratsaldeon jaunak! Urkizu jaunak emango zizuten noski, billera honen zergatia... Luze dijoa gure gerra au, eta ez diogu, gaurkoz beintzat, azkenik

ikusten.. Eta ondo dakizute zuek, nolako ondarena dakarkion, gerra onek Euskal Erriari. Bearrezkoa degu, bada, leenbaitleen pakea egitea.. Eta pake ori lortu dezagun, ona-emen Madridero Gobernuak adierazi nai dizuena: (*Eskuan dakarren paper-bildu bat askatu du eta bertatik irakurtzen asiko da..*)Madridero Gobernuak Euskal Erriko karlistei proposamena: Leenik: Gobernuaren kontra nabarmendu diran karlista guztiei erabateko barkapena ematen zaie. bakoitzari bere garbitasun papera emango zaie, iñork nekarazi ez dezan.Bigarren: Aurrerakoan, armakin edo armarik gabe beren buruak eskaintzen dituzteenei ere, emango zaie pake bidea.Irugarren: Frantziatik etorriak eta emen bertan ari ziran karlistak, berriro sartu ditezke Gobernuaren soldaduzkoan, leengo irabazpideekin, eta Laugarren: Bizkaiko Diputazioak batzarrea egingo du Gernikako aritzpean eta Foruak agindu bezela, erabakiko du gerrako gastoak nola zuritu... (*Eta papera biltzen asiko da berriro*)

ARGANTZON: (*Eta deadar au egingo dio Argantzonek*) Eta Foruak zer..?

SERRANO: Entzun zaidazute ondo: Badakit aspaldiko Foruetaz bizkaitarrak darabilten marmaria eta bildurra. Baiño ez oraingo Gobernuari, ez leengoari ere, ez diete go-goak eman ere euskaldunen legeak ukitzerik ere... Neri dagokidanez, beren esku utziko dizkiet Foruak, eta eskatuko diot Gobernuari, Bizkaian pakea egingo dan bezain laister bildu ditezela batzarrak Gernikan, bear dan bidez, eta Bizkaiak moldatu dezala bere Diputazioa eta ordezkioak, Foruari dagokion bezela. Eta nik Gobernuari eskatuko diot, ortako bear dan segurantzaz. Nere itza dezute. (*Eta ikusleen aldetik izkututuko da Serrano besterik gabe..*)

ARGANTZON: Bergarako artan ere, Esparterok eta Marotok emandako itzak berdiñak izan ziran. Gero, ordea, Espartero bera izan zan gure Foruen etsairik aundiena. Itzak itz dira, eta aizeak daramazki. Eta Serrano, liberalen jeneral onek esan dizkigunak, ez ote dira Esparterok eta Marotok Bergaran esandako itz aien antzekoak...?

LEEN EKIÑALDIAREN AMAIERA

Bigarren ekitaldia

(Iruditegian iru gizonezko, zaar, hauek Santa Kruzekin gerran ibilitakoak dira. Bi apaiz auetako bat On Manuel Lekuona)

- APAIZA: (On Manuel-i) Ona bada, nun dituzuen Santa Kruzekin ibillitako mutil batzuek... (Mutillei) Bear bada, ez dezute zuek jaun au ezagutuko: Ikusten dezutenez, apaiza da, baiña Santa Kruzen ixtorio ori barru-barrutik eza gutzen duen apaiza, eta bere bizitza idatzi naiko luken apaiza... Eta orregatik nai luke zuekin luzaro itz-egin...
- I-GIZON: Ori besterik ez ba-du...
- M.L: Besterik ez! Eta or dijoakizute nere leenengo galdera: Santa Kruz apez ori, batzuek esaten duten bezain gaiztoa izan al zan?
- II-GIZON: Nik ez nuke gaiztoa zenik esango... zuzena zala bai... Eta zuzena denak, min ematen die askotan batzuei...
- M.L: Egia diozu! Okerra danak, naastu egiten ditu "zuzena" eta "gaiztoa". Ala ere, nik-neronek ere argitu egin nai nituzke zenbait gauza... Eta ona leenengoa: Ernio, entzun dizutet oraintxe. Eta Ernion ere izan al zuan zerbait gure apaizak bere bigarren ateraldi ontan?
- III-GIZON: Bai jauna, bai... izan zuan zerbait, eta nik adieraziko dizut, zer izan zan zerbait ori, zuk ala nai izatera beintzat !!
- M.L: Naiko ez det, bada...
- III-GIZON: Esaten ari nintzan bezela: Ango nekazari prestu baten etxean bildu zan Santa Kruz, jauna. Eta bai ari pozik lekua egin ere... Iskribatzaile askok ukatzen ba-dizkio-te ere, ba-zituan bere lagunak Santa Kruzek. Ba-zan, Santa Kruzek ostatu artu zuan basarri onen inguruan, beste basarri bat ere, eta basarri ontan gelditu oi zan geientsuenetan Santa Kruz... Orregatik, Santa Kruz, Ernio mendian zebillela jakin zutenean Tolosako mikeleteak, basarri ontara jo zuten leenengoz, Santa Kruz atxilotutzeko asmoz... baiñan. An ez zegoela ikusi zutenean, beste baserrira jo zuten... Gaua zan artean, eta erne zegoen bertako nagusia... Eta mikeleteak

ikustean, Santa Kruz lo zegoan gelara joan eta onela esan zion: "Galdu gera Don Manuel, inguraturik gaudede..." Onek, Tolosako mikelete txapelgorriak zirala ikusita, ez zitzaion au besterik bururatu. Etxeko morroiaren oean sartu. Eta egin ere, ala egin zuan. Oe au atarian zegoen, eta iñork ez zion begiratu ere... Eta goiko solairura igo ziran eta Santa Kruzek lo egin zuan gelan sartu... Beroa zegoan artean oea, eta onela galdetu zioten etxeko nagusiari: "Nor etzan da gaur emen? Eta baita nagusiak azkar asko erantzun: Ni-neroni... Aserreak artu zituan orduan mikeleteak, eta onela zioten etxeko nagusiari: "Gau guztian or ibilli gera, alper-alperrik, Santa Kruz orren billa... Eta gezurra besterik ez digute esan, ez baita emen ageri... Baso bana sagardo eman zien nagusiak eta ala aldegin zuten andik.

- M.L: Kontakizun ederra zurea.. Nere ustez, ba-nekizkian Santa Kruzen gertaera guztiak, eta ala ere, ez nuan sekulan aditu zuk esan didazun au. Eta olakoxe kontu batzuen billa nabilkizue, Santa Kruz onen ixtori eder bat idazteko.
- I-GIZON: Ederra eta "egiazkoa" izan dedilla zure Santa Kruzen istorio ori. Izan ere ainbeste gezur esaten dira gaur Santa Kruz-i buruz... Izango dezu noski, Aramaioko iesiaren berri?
- M.L: Ori bai. Ori badakit...! Eskolako umeak ere ba-dakite ori.
- I-GIZON: Eta ba al-dakizu, aruntz eramateko, nun eta nola arrapatu zuten..?
- M.L: Ori ez..! Ori ez dakit.
- I-GIZON: Nik esango dizut, bada...
- M.L: Aurrera, bada... Benetako jakin-miña sortu bait didazu. Esaidazu arren, bada, nun eta nola atxilotu zuten Santa Kruz, eta nola eraman zuten Aramaiora.
- I-GIZON: Santa Kruzek ez zuela iñun egun bat baiño geiago egi-ten, eta ezin arrapatu zuten orregatik... Jakin zuan Santa Kruzek, Serranok, liberalen jeneralak, atzipetu eta karlista askok bere armak entregatu zizkiotela, eta arma oiekin zijoazela liberalak Bergaratik Modragoe-

ra beren mutillak armatzeko. Bidearen bi aldetan paretan zegoen leku batean izkutatu zituan Santa Kruzek bere mutillak: 25 giñan guztira, Frantziatik berarekin etorritako 16, eta geroago gureganatu ziran beste 9. Liberalak andik igarotzean, oiuka eta tiroka asi giñan danok batera, eta iesiari eman zioten liberalak, zekarkiten armak bertan utzita: berrogeitabi eskupeta ziran danak eta balaz betetako bi kutxa. Andik Kanpazarrera jo genduan, eta an zeuden bi mikeleteei bere armak kendu, eta Anbatora jo genduan gero. Bi minutu besterik ez ziran etsaiak andik aldegin zutela. Inñungo kezkarik gabe eseri giñan, bada, bazkaltzera. Baiñan gure poza ez zan luzarorako izan... Gure mutilletako bati eskupeta lertu zitzaion uste gabea, eta eskua zauritu... Santa Kruz berak egin zizkion egitekoak, eta berak zekien leku seguru batean utzi zuan zauritua.. Guregana itzuli zanean, asi ziran komeriak: liberalak andik eta liberalak emendik, eta salatari bat zalakoan Santa Kruz arrapatu zuten azkenean...

—Zergatik abil iesi?— Galdetu zioten. —Soldadu talde batekoa naiz—, erantzun zien berak, "Noren agindupean abil?" —Santa Kruzenean—. "Eta orain nun da Santa Kruz? —Eztakit...—. Ala bear eta, ara nun sortzen dan beste oztopo bat... Orra nun agertzen diren saietsetik bi mikelete, eta bere lengusua bata, ezin bada bere burua geiago gorde, eta Santa Kruzek orduan —Ni naiz Santa Kruz apaiza...— eta aiek orduan "eta nun dek ire mutil taldea?" —Eta Santa Kruzek "Eztakiat".— Eta Urdanpilleta mikeletearen aurrera eraman zutenean, galdera berdiña egin zion onek: "Nun dek ire mutil-mordoxka? Aitortzen ez ba-dek, ordu erdi bateko bizia daukak, kaikua aiz, kaikua izan aiz, eta kaikua-legez ilko aiz..." Santa Kruzek ez zion erantzun, auxe esan zion bakarrik:

—Apaiza etorri al diteke? Aurrena Jainkoarekin kon-tuak egin nai nituzke.

Eta bere ikas-lagun bat zan ekarri zioten apaiza, eta onela galdetu zion Santa Kruzek:

—Ilko nautela uste al dek?

Eta apaiz lagunak:

—Bai noski, etzegok beste alderdirik, ez dek ik ezagutzen jendetxo au...

Eta belauniko gelditu zan noiz ilko ote zuten zai. Urdanpilleta mikeleteak pozik ilko zuan bai, baiñan atzitu zutenak ez zioten utzi, eta ala eraman zuten Aramaiora.

(Iruditegi-aotik eta ikusleen eskubi aldetik Mikelete eta Liberal buruzagi bi agertzen dira)

MIKELETE: Nere salatari batek adierazi didanez, Anboton egin dute preso dalako Santa Kruz apaiz ori, gure etsairik aundiena, eta eskerrak, mikelete dan bere lengusu batek ezagutu duan, ez zuten bestela atxilotuko. Urdanpilleta mikeleteak ori jakin zuan bezain laister, bertan iltzeko agindua eman omen zuan, baiña atxilotu zutenak ez zuten agindu ori bete nai izan, eta onera dakarte orain: Aramaior.. Ondo dakizute zuek nolakoa dan apaiz ori: aingira baiña ireskarragoa, eta Urdanpilletak ez liguke sekula barkatuko ies egingo babiligu.

I-BURUZAG.: Eta nun euki dezakegu emen? Nik dakidanez beintzat, ez dago espetxe segurorik.

MIKELETEA: Egia da, eta pentsa eta pentsa, au etorri zait burura azken batean, auxe dala apaiz orrentzako, kartzelarik ederrena eta seguroena.

II BURUZAG.: Au ! Erriko Etxea dezu au, bertako Udaletxea, eta orrelako etxe batean sartu-irten asko izaten da. Neri ez zait, bada, ain-egokia iruditzen...

MIKELETEA: Oraintxe bertan emango det au ustutzeko agindua (*II Buruzagiari*) Zu bakarrik biziko zera bertan, soldadu talde batekin, soldadu oietako bik zainduko dute, gau eta egun, etxeko sarrera, iñor sartu ez dedin zure baimenik gabe. Bestalde, eta bera emen egongo dan denbora guztian, soldadu bat egongo da, emen ere, bera zaintzen, gau eta egun, eta ondo armatua, bada ez bada ere... Ardura guzti auek artzen ditugula, bide bat besterik ez dago emendik ies egiteko, eta balkoitik

saltoa egitea da ori... Eta altutxo dago ortarako balkoi ori: Leertu egingo litzake lurra jo orduko...

I-BURUZAG.: Eta ez al-degu, itxuraz bada ere, auzi-antzeko zerbait egin bear?

MIKELETEA: Bai (*II Buruzagiari*) Ipiñi-erazi ezazu emen maai bat iru aulkiekin, eta naikoa izango da. (*Eta ikusleen ezker aldetik izkutatuko da II buruzagia*) Arrigarria da eta siñistu-eziña zein azkar zabaltzen diran emen berri guztiak. Oraindik orain jakin det nik neronek ere Santa Kruz atxilotu dutela, eta jendez bete zaizkigu, dagoneko, emengo bazter guztiak...

I-BURUZAG.: Aundia da, izan ere, apaiz orren izena. ez ditu ogei mutil berekin, eta bera degu gure etsairik aundiena, eta baita kalterik aundiena egiten digun etsaia ere, eta ezin arrapatu izan degu, eta arrapatzen degunean ies egiten digu beti...

MIKELETE: Gaurko ontan ez du, bada ies egingo. Ez orixe, ala zankoa!!

(*Eta ikusleen ezker-aldetik agertuko dira II Buruzagia eta bi soldaduek, maai ekarriko dute*)

II-BURUZAG.: Nun utzi dezakegu maai au?

MIKELETE: Utzi ezazute ortxe, eta ez aaztu aulkiekin, gure onek egiazko epaiketa baten itxura izan behar du-ta... (*Ikusleen ezker-aldetik izkutatuko dira berriro soldaduak, eta iru aulkiekin agertuko dira bereala, eta maai alboan aulkiak utzi eta izkutatuko dira berriro. II Buruzagiari*) Oraintxe ari nintzan oni esaten, jende asko bildu dala emen, Santa Kruz onera dakartela jakin dan bezain laster, eta bildur naiz, ez ote diran bere mutillak ere etorriko, bera askatu naiean. Erne egon gaitezen, bada... (*gero eta aundiagoa izango da kanpotik datorren iskanbilla*)

I-BURUZAG.: Ba-dakartela dirudi...

MIKELETEA: (*Iruditegi-atzera urbilduko da Mikeletea, eta balkoitik begiratuko balu bezala.*) Bai, badakarte...! Eta ondo lotua ikusten danez, ies egin ez dezan. (*II-Buruzagiari*) Zoaz beera, eta ez dedilla beste iñor sartu. Sarrerako atea itxi, eta jarri bertan zaintzailleak... (*Eta ikusleen*)

eskubi-aldeko iruditegi aotik izkutatuko da II-Buruzagia) Eseri gaitezen gu maaian... Jarri zaitez zu nere eskubi aldean, eta utzi dezagun, bestearentzat, nere ezker aldeko aulki au... (Eta ikusleen eskubi-aldeko iruditegi aotik agertuko dira II-Buruzagia, Santa Kruz eskuak lotuta eta Santa Kruz dakarten bi soldaduak. Mikeleten ezker aldean eseriko da II-Buruzagia. Maai aurrean gelditu da Santa Kruz bi soldaduen artean..) Askatu ezaizkiozute eskuak... (Eta soldaduetako batek askatuko dizkio. Orduan Mikeleteak) Zu al-zaitugu Manuel Santa Kruz Loidi apaiza?

SANTA KRUZ: Bai, ni naiz. Eta aurretik esaten dizut, ez dizut beste iñungo galderari erantzungo...

MIKELETEA: Nik ere zera esaten dizut, zure mutil taldearen berri ematen ez ba-diguzu, nundik nora dabilzan, eta, gerra utzi eta urruti batera bizitzera joaten ez bazera, ez dezula bizitza luzerik izango. Gaurko gau au ematen dizugu gauza auek serioски pentsatzeko... Biar ez degu zurekin gaurko errukirik izango. (II-Buruzagiari) Zure eskuetan uzten degu orain... Badakizu zer egin bear dezun ies egin ez dezan...

II-BURUZAG.: Bai, ba-dakit, bai...

(Eta besterik gabe irtengo dira ikusleen eskubi aldeko iruditegi-aotik Mikeletea eta I-Buruzagia. Ikusleen ezker aldera joango da II-Buruzagia eta "etortzeko kiñua" egingo dio bateren bati, eta soldadu bat agertuko da bat batean)

II BURUZAG.: Ba-dakizu: au zaindu bear duzula. Ez du emendik ezertarako irten bear... Eta zuk emandako agindua bete nai ez badu, ba-dakizu, tiroz jo eta bertan seko utzi. Emen egongo zera zu, aulki ontan jarrita, baiñan ez dezu armarik eskutik utziko... Zure bizia dezu jokoan...! (Santa Kruz-i) Zu ere ez zera emendik mugituko. Lo egin nai badezu, lurrean etzan bearke zera... Oitua egongo zera oraingoz ortara, eta naiago ba-dezu, zuk ere, eserita egon, emen dezu zuk ere zure aulkia... Ez dizugu jolasarik barkatuko. Entzun dezu soldaduari esan diodana tiroz jo eta seko utzi. (Eta ikusleen ezker-aldeetik izkutatuko da II-Buruzagia. Illundu bitez iruditegiko argiak)

SANTA KRUZ: Ez dakit, nere azken gaua izango dan au, baiñan lo egingo dedala uste det. Izan ere nekatua nago oso. Buruko min pixka bat ere ba-det... Ezer jan-gabe nago, izan ere, egun auetan, eta jaten dedanak ere ez dit onik egiten: —bota gurea det beti, eta itto bearra sentitzen det askotan... Ez det uste luzaro biziko naizenik, auek iltzen ez banaute ere..

SOLDADU: Bai, baiñan bildur naiz... "seko" utziko naute ni ere zurekin izketan ari naizela ikusten ba-dute. Izan ere, zu zaitue auek beren etsairik aundiena.

SANTA KRUZ: Ai! Ai! Ai! Gerra au aspaldi bukatua legoke beren etsairik aundiena ni izatea. Ni, berez ez naiz gerralari, apaiza naiz ni berez. Eta apaizak latin asko jakingo degu, baiñan ez gerra bat nola egin. Barkatu, zuk lo egin naiko dezu, eta emen ni kontu-kontari zure amama banintz bezela. Ni ez naiz emendik mugituko, zu estualdi batean ez ipintzearren. Baiñan eskatu nizuke mesede bat, ez dizut balkoia zabaltzekorik esango, ez, baiña eskertuko nizuke zirrikitu bat irikiko bazenduke aize pixka sartu dedin...

SOLDADU: Ez,... ez naiz ausartzen...

SANTA KRUZ: Egun sentirako itxiko dezu berriro. Egia esango dizut, ni botaka asten ba-naiz, oso-osorik iriki bearke dezu leio ori, txerri toki bat biurtuko bait-det bat-batean areto au. Ez zaitetz bildurtu.. Itz ematen dizut, ez naizela emendik mugituko.

SOLDADU: Ondo dago. Beatz bat aiña irikiko det eta biar egun-sentirako itxiko det berriro. *(Eta jeiki eta leioa zabaltzera joango da. Atzetik joango zaio Santa Kruz eta bultzada bat eman eta lurrera botako du soldadua, eta iruditegi-atzean izkutatuko da. Soldadua jeiki eta balkoira joango da. Baiñan ez du Santa Kruz ikusiko, ez balkoian eta ez plazan, eta buru makur eta poliki-poliki joango da ikusleen ezker-aldera, eta dei au egingo du)* Jauna! Balkoitik salto egin eta ies egin du..

II-BURUZAG.: *(II Buruzagia agertuko da)* Zer esaten ari zara..?

SOLDADU: Balkoitik salto egin eta ies egin duala...

II-BURUZAG.: Zeiñek ordea...?

SOLDADU: Santa Kruz orrek.

II-BURUZAG.: Balkoitik salto egin, eta anka..?

SOLDADU: Bai jauna, bai...

II-BURUZAG.: Ezin, ordea... *(Eta balkoira joan eta andik begiratu ondoren)* Jo turuta ! Eta bildu ditezela danak plazan. Ezin joango zan urrutira... Eta ez degu baztar txikiena ere miatu gabe utziko, eta aurkituko degun lekuan, nik neronek emango dizkiot bi tiro.. Madarikatua.

(Eta ikusleen eskubi aldeko iruditegi-aotik izkutatu dira laisterka batean II-Buruzagia eta Soldadua. Turuta soiñua entzungo da, bi-bizi, une batzuetan, bazter guztietan. Turuta soiñua eta jendearen iskanbilla ixiltzen dijoan neurrian, asiko dira iruditegiko argiak argitzen egun argi biurtzeraiño. Iruditegi-atzetik agertuko da orduan kontalaria.)

KONTALARI: Erritik atera arte ez zan gelditu ere egin Santa Kruz. Atzetik zetozkiola sumatu zuanean, ibaiara sartu zan eta an luze-luze etzan zume batzuek zeuden toki batean. Bere billa zebiltzanak ara urbiltzen ziranean leporaño sartzen zan uretan eta aurpegia sasira begira jarriaz errosario errezatuaz, Ama Birjinari ainbat promesa egin, andik ateratzen ba-zuan... Aula zegoen erabat. Eta orra non agertzen dan an gizon bat, eta Santa Kruzek orduan, ezin bestean: "Atoz onera, liberala naiz karlista zerala atera nazazu emendik" eta gizonak: "Zaude or geldi, zalatari asko bait-dabiltza, eta zillar asko eskeintzen bait diote atxilotuko zaituani, ez bildurtu, nik neronek munduko zillar guztiagatik ez bait-zaitut salatuko. Illuntzean aterako zaitut emendik, eta leku seguru batera eramango" Illuntzean eta konturik aundienarekin Anbotoko basarri batera eramanean zuan Aramaioar jator arrek Santa Kruz. Eta an iru egun igaro ondoren Frantziara itzuli zan berriro, gure Santa Kruz apaiza. *(Eta ikusleen ezker-aldetik izkutatuko da Kontalaria. Artzai bat agertuko da iruditegian)*

ARTZAIA: Santa Kruz-i buruz, ez al dezute ezer jakin?

BIGARREN EKIÑALDIAREN AMAIERA

Irugarren ekiñaldia

(Iruditegia, argitzan danean aulki banatan, Amama, neska eta mutil gazteak eserita daude)

AMAMA: Estu eta larri ikusi zuan bere burua Santa Kruz apai-zak Aramaioko artan. Estu eta larri bakarrik ez; erabat galdua baizik. Ala adierazten digute beintzat, Santa Kruz beraren itz auek "Atoz onera liberala naiz karlista zerala, eta atera nazazu emendik bizirik... "baiñan bein bere burua Frantzian ikusi zuanean berriro ezin etsi eta gerran pentsatzen ari zan beti "Berrogeitamar mutil aski zituala gerrara itzultzeko... Eta auek osatu zituanean, orra nun datorren berriro gerrara 1872ko abenduaren leenengoan, eta Oiartzungo Aritxulegiko arkaitza izango zuan bere leendabiziko bizi-tokia Santa Kruzen mendeko mutillak. Egia diozu. Miren... Leen esan dizuedan bezela, abenduaren leenengoz itzuli zan berriro onera bere irugarren agerraldi ontan. Eta andik bi egunetara susmo au zabaldu zan karlista-jende artean, Amadeok Españako erregeak, egundañoko urre pilla bialdu nai zuala Italira, orrelako trenean. Ori entzutean, ez zan lo egon Santa Kruz, eta bere mutillekin trenbidera jetxi zan isillean, eta trenbide zati bat moztu... Trenaren ke adarra ikusi zuteanean, mutil aien poza... Aurrean jarri eta geldierazi egin zuten tren. Eta banaka banaka kotxe guztiak arakatu, eta an ez zuten iñungo urrerik billatu.

MUTILLA: Ori, beintzat, ez zitzaien ondo atera.

AMAMA: Ez, Mikel, ez ! Dana ondo ateratzea, ez zuan gerrarik galduko... Aritxulegin egin zituan iru egun aietan basarri-basarri ibiltzen zan gauaz, ango liberalak eta arien zalatariak bildurtzen. Etxe batean jo zuten gau batez atea, "Nor da" etxeko andreak barrutik. "Mikeleteak" erantzun zioten Santa Kruzarrak, eta atea irikitzean, konturatu zan etxekoandrea aiek ez zirela mikeleteak ... "Jende prestua gera" erantzun zioten, eta ikulluan sartu ziran besterik gabe... Bei ederrena il zuten... Ba-zuten egun batzuetarako janari. Larri ze goen etxekoandrea senarra noiz etorriko. Eta etorri za-

nean, onela esan zion Santa Kruzek senarrari: "Zenbat balio zian bei orrek? "Orrenbeste" erantzun zion nagusiak, "—ordainduko diat— Baiña makilkada batzuek jaso bearko dituk aurretik gure aurkako zelatari aize-lako". Eta esan bezela, makildu zuan gizona, eta betirako kendu zizkion, kendu ere, zelatari izateko gogoak.

II-NESKA: Eta ez al-diguzu esan bear, nola egin zuan ies, bere oin-urratsak elurretan utzi gabe..?

AMAMA: Azkena izan dedilla, bada, au: abenduaren 30 zan. Arma batzuekin eta kartutxo-pilla batekin Aranora joan bearra zuten, eta atzetik zituzten liberalak... Elurra ari zan eta ez zan inun lurmenik... Nola ies egin, bada? Goizeko ordubietan, Leizarango ibaiean gerri-rainoko uretan sartu eta Billabonako zubiraino uretan, inungo oin-arrastorik utzi gabe... Oso auldurik iritxi ziran danak, zutik egoteko gauza ez zirala, itz bero batzuki bizkortu bear izan zituan Santa Kruzek bere mutil aiek. Belabietara igoko baziran... Lekutan zebiltzan Tolosa Aldeko liberalak, Santa Kruz Elduaien arrapatu naiean. Baiñan azken batean, esaten ari geran bitxikeri auek, ezer gutxi esan nai zuten Santa Kruz apaizaren bizitzan. Izan zituan auek baiña arazo aundiagorik, eta ez liberalen aldetik, karlisten aldetik baizik... Izan ere, karlisten buruzagi askok ezin ikusi zuten begi-onez Santa Kruz, bekaizkeriz baizik...

SANTA KRUZ: (*Gaua da. Santa Kruz agertuko da ikusleen ezker aldetik.*) Ez dakit zer naiko duan Lizarraga jaunak. baiñan ortarako tarterik ematen ba-dit, nik neronek esango dizkiot zenbait gauza... Ez bait-det ulertzen gure buruzagi askoren jokabidea. Gerran ai gera, baiño gerra au ez degu danok berdin artzen, nik ikusten dedanez...

LIZARRAGA: (*Eta iruditegi-atzetik agertuko da Lizarraga..*) Emen zaude?

SANTA KRUZ: Emen nago bai, zuk zer esan nai didazun zai...

LIZARRAGA: Gauza bat galdetu nai nizuke leenengoz.

SANTA KRUZ: Zuk esango dezu...

LIZARRAGA: Zer delata eskeiñi ditu Agirre liberalak 10.000 pezeta zu arrapatzen zaituanarentzat?

SANTA KRUZ: Zer dakit, bada, nik? Bere ustez, kalte egiten diodala-ko izango da...

LIZARRAGA: Zer esan nai didazu orrekin? Besteak ez diegula liberaleralei inñungo kalterik egiten...

SANTA KRUZ: Nik ez det orrelako gauzarik esan nai. Agirre berari galdetu bearke diozu, zergatik egin duan eskeintza ori.

LIZARRAGA: Arro egongo zera?

SANTA KRUZ: Ez orregatik..

LIZARRAGA: Bai noski... Zu jotzen bait-zaitu Agirre liberal orrek karlista guztien buruzagirik famatuena bezela...

SANTA KRUZ: Eta orregatik eskeñi al dituzu zuk 20.000 pezta Agirre ori arrapatzen duanarentzat...? Apaiza naiz eta orri esker bizi zera oraindik... Eta bide ori artu dezun ezker, ni neroni asiko natzaizu orain galdezka... Aiako ura aukeratu nuan nik nere mutillak armetan eskolatzeko eta liberaleralei bertatik gogor egiteko... Eun bat mutil ipini nituan arbolak botatzen, gordeleku egoki bat guztiontzat an egiteko. Kartutxo mila batzuek aski genituen etsaiei bertatik gogor egiteko. Dorronsorori eskatu nizkion kartutxo oiek, eta ez zidan kasorik ere egin... Eta Zarautzera zu etorri ziñala jakin nuanean, eskabide berdiña egin zidazun... Edo ta okerrago: bialduko zizkidazula esan, eta bialdu ez... Eta orrela ez dago gerra irabazterik. Eta orain kontuak artzen dizkidazu, liberalak, nere buruaren truke 10.000 pezta eskeintzen dituztelako..? (*Lotsatuta bezela geldituko da Lizarraga... Gero ordea..*)

LIZARRAGA: Oraindik ez didazu esan: zergatik agindu ditu Gobernuak 10.000 pezta zu arrapatzearen orde...?

SANTA KRUZ: Barkatu nere erantzun au: Gobernuak, bear bada, onegatik egiten du eskeintza ori: nik gerra bear dan eran egiten dedalako, eta ez beste askok bezela...

LIZARRAGA: Zer esan nai dezu orrekin...?

SANTA KRUZ: Ezer ez...!! "Ojalatero" geiegi dagola gure artean: Maisu geiegi alegia, baino langile gutxi. Aduana kobratzeko or daude zaarrak... eta or daude ere elbarrak kartutxoak kargatzeko... Gazteak eta sasoikoak men-

dian bear dute: mendian irabazten bait da gerra, eta ez butaka baten eserita... Eta mendira noa ni orregatik... Ura bait da burruka lekua... Agur bada... (*Eta ikusleen eskubi aldetik izkutatuko da Santa Kruz... Arri-arri eginda geldituko da Lizarraga.*)

LIZARRAGA: Arrazoi zuan bai Aranak, Santa Kruzen buruari 10.000 peztako salneurria ipintzean. (*Eta iruditegi-atzetik izkutatuko da.*)

AMAMA: Karlisten buruzagi epel batzuen jokabide aul ura ikusita, Frantzira ies egin zuten beren mutilletako askok, eta an ikusi zituan Santa Kruzek gosez eta errukarri.. Eta ba dira ere, Santa Kruz gogorregia zala bere mutillekin, esaten duten batzuk... Egia ote da ordea, auen esan au... Egia da bai, makillatuerazi zituala bein bere mutilletako bi: emakume bati lizunkei bat esan ziolako bata, eta tabernan egindako gasta ordaindu ez zualako bestea... eta ala esan zien ere "zuek ez dezute merezi nere mutillen artean ibiltzea..." Baiña ba da, gai auetan nik baiño geiago dakianik, eta oiekin utziko zaituztet orain... Leendik ere ezagutzen dituzute, ementxe egon baitziran, Santa Kruzekin ibillitako mutillekin, izketan...

(*Ikusleen eskubi aldetik agertuko dira Manuel Lekuona eta bere laguna. Ez aaztu apaizak direla biak, eta sotanakin bear dutela agertu..*)

M.L.: Bai, egia da, Santa Kruzi buruz gauza asko esan dirala, eta ez danak txalogarriak... Nor ez du entzun bere mutillekin oso gogorra izan zala Santa Kruz: ankerra benetan? Ara bada bestela esaten dute nik jaso alizan ditudan berriak... Ementxe ditut, entzun nai-badituzu...

APAIZA: Pozik asko entzungo nituzke... Atsegin zaizkit neri ere Santa Kruzen berriak eta...

M.L.: (*Kolko aldetik paper bat atara eta onela ekingo dio*) Santa Kruzen sekretario izan zan Kaperotxipik, Arjentinara joan bear izan zuan gerra ondoren, eta antxe il zan ere... Eta ona zer dion Santa Kruzi andik egin zion eskutitz batean, 58 urte geroago: 1914ko azaroaren leian: Berorrez askotan galdegiten dit, kartaz, Eusebio

Errendonea beratarrak... Bai omen zuten etxean beroren erretrato bat, kutuna bezela gordeta zeukatena, baño Deustuko jesuitai bialdu omen zien.. Neri eske ari zaizkit, arren eta arren, baño beste edozer utzi naiago nuke... Eta onela idazten dio onek berak, 1915ko agorraren 6ean: ogei eta berrogei legua bakarrrik ba-genduzka tartean, pozik etorriko nintzake berorengana sakristau bederik izateko...Baiña aldean dago berori... Eta onela esaten zion Zumaiako Pedro Balentziagak beste eskutitz batean: askok eta askok atsegin luteke, berori ezagutzea nik bezela. Oraindik etzaigu itzali berorreganako maitasuna, eta emen gaude, Erregeari baño leen berorri serbitzeko...

APAIZA: Arrigarria benetan au dana... Berrogeitamar urte baiño geiago igaro, Colombian mixiolari egon, eta nola oroitu dezakete, ain maiteki gerratean buru izan zuten bat...? Eta gaitzerdi, gerra irabazi bazuten... Ez zan, ez, ain ankerra izango, ainbeste maite zutenean...

M.L.: Eta bada Bilbotik 1917-ko uztailaren 16an idatzi zion bat ere. Eta begira zer esaten dion: Orain dala gutxi, berorren soldadu oiartzuar batekin ari nintzan izketan... Berorren erretratoa erakutsi nionean, negarrari eman zion gizagajoak..

APAIZA: Ikusten dedanez, Santu baten estampa bezela, gordezen zuten Santa Kruzen mutillak beraren erretratoa... santu bat balitz bezela, eta arek ere..

M.L.: Bai, bazituan arek bere pekatuak, baiña "maite zute-la" eta "maite zituala", ezin ukatu... Tolosako Pildainek idatzi zion bein Colombiara Santa Kruzen bizitzako azken aldian, eta erantzun au jaso zuan andik: a zer aldi ona eman didakean ire kartarekin. Nere errialdeko aizeak artu zitiat irakurri bitartean... Ni aztu nere mutil prestu aietaz? Egun latz aietan nere lagun izan ziran aietaz? Zuek asko maite ninduzuen bai, ta zintzo ibilli zintaten nerekin, baño nik ere maite eta estimatzen zinduedan, zuek uste baiño geiago. Ire kartan diokanez, alderdi oietan nitaz oroitzen dituk bat baiño geiago, guziz poztu natxok berri onekin, eta ba-koitzarengana esker ona diat. Zuek betiko utzi bearra bai neretzat erdiragarria... Emaizkiek eskumiñak nere

adiskide guztiei, bakoizka, ta esaiiek ortik aldegin ezkerrekoan nere otoitzetan gogoan eduki ditudala. (Apaizari zuzenduaz) Zer derizkiozu?

APAIZA: Nik ez dakit zer esan. gerra, gerra da, eta gerra batean astakeri asko egiten dira gerra-legez. Ala ere ezin ukatuko degu maite zituela Santa Kruzek bere mutillak, eta maite zutela San Kruz bere mutillak...

M.L: Bai..! Bere mutillak benetan maite zuten Santa Kruz, eta baita Santa Kruzek bere mutillak. Baiñan bazan Santa Kruz sekula maite izan ez zuan gizon bat, bekaitzez bear bada, eta Lizarraga izan zan gizon au, Gipuzkoako karlista guzien buru zana.(Eta ikusleen ezker aldetik izkutatuko dira biak).

(Ikusleen eskubi aldetik iru gizonetako agertuko dira: Karliten Gerra Batzordeko ordezkariak dira eta mezu bat dakarte Santa Kruzentzat).

I-ORDEZK: Gelditu zuek emen... Ixillezkoa da guk dakargun mezu au, eta zenbat eta lekuko gutxiago izan, obe danontzako... Ez det uste asko kostatuko zaidanik Santa Kruzeekin topo egitea... Laister gera emen...(Eta ikasleen ezker-aldetik izkutatuko da..)

II-ORDEZK: Izan ere, Santa Kruz ori berekoia da oso. Ez da iñoren mendean egoteko gizona... Berezia du bere gerra egiteko era ere, eta bereziak bere mutillak...

III-ORDEZK: Eta orrela gizon batek, ez du bere burua iñoren aurrean makurtzen... Lizarraga berriz... Badakizu zer esaten dan Lizarragaz: "Monja kapillaua izateko ere balioko lukeela" ..

II-ORDEZK: Elizkoia da, bai, benetan...

(Eta ikusleen ezker aldetik agertuko dira Ordezkaria eta Santa Kruz)

I-ORDEZK: Auek dituzu nere lagunak...

SANTA KRUZ: Pozten nau zuek ezagutzeak. Eta denok emen geran ezkerreko, pozik jakingo nuke neretzako dakarzuena mezu ori..

II-ORDEZK: Lizarragak bialduak gaituzu, eta berak esan digunez, Karlisten Gerra-Batzarreko izendatu nai zaitu zu eta zure "baiezkoa" nai luke.

SANTA KRUZ: Arritzen naiz... Nik dakidala, ez gera oso lagun miñak izan biok, ez gerra aurretik eta ez gerratean... eta oso ezberdiñak dira ere gu bion gerra ikuspegiak. Nerezako mendian egin bear da gerra, eta ez areto eder batean eserita...

I-ORDEZK: Baiñan ezin ukatu dezu, ala ere, zuek biok, eta zuen bion mutillak alkartuta, indartsuagoak izango lirake-ela karlisten tropak..

SANTA KRUZ: Ala izango lirake bear bada, baiñan nere barruak ezetz esaten dit. Ez bait da iñoiz ona izan Lizarragaren nereganako jokabidea. "Kendu egin zidan berak, nik nere mutillentzat, Nantestik ekarritako kañoia, eta Aiako artan askotan eskatu nizkion kartutxoak, bidalduko zizkidala agindu ere baiño bialdu ez!!" Eta orregatik galdu genduan gure babes leku eder ura... Liberalak nere buruari salneurria ipiñi zioten artan ere, nere azpi-joko bat izan zala ura, esan zidan... Ikusten denez bada, Lizarraga eta ni ez gera kaiola batean gordetzeko txori bi...

III-ORDEZK: Apaiza zeran aldetik bederen...

SANTA KRUZ: Egia diozu eta, apaiza naizen aldetik gauza asko gorde bear izan ditut nere kolkoan iñori ezer esateke... Eta auetako bat auxe izan da: Montserrat, liberalen koronela preso egin nuanean, Lizarragaren paper bat kendu nion, eta au esaten zion bertan: "Santa Kruz atxilotzeko eta tiroz iltzeko. Eta eman zenidala ordu-bete iltzeko ondo prestatu nedin... Eta esan zaidazute orain zuek, zer egin nezakedan nik... (Eta ikusleen eskubi aldetik izkutatuko dira Ordezkarriak burua makur. Eta ikusleen ezker aldetik Santa Kruz.)

IRUGARREN EKIÑALDIAREN AMAIERA

Laugarren ekiñaldia

(Bigarren ekiñaldian agertzen ziren pertsonai berak)

- I-GIZONA: Egia da, eta ezin ukatuko degu, Santa Kruzek ere il erazi zituela batzuek... Eta ez da arritzeko, gerra, gerra da... eta gerra batean asko izaten dira ildakoak, mendian batzuek, eta menditik kanpo beste batzuek... Baiña ortik, Santa Kruzi leporatzen dizkioten ankerkerietara dago bidea...
- II-GIZONA: Aretxabaletako andrarena datorkit neri burura. Izan ere zer ez zan orduan esan? Aurdun zegoela eta, ala ere, il erazi egin zuala Santa Kruzek...
- III-GIZONA: Ori ez da egia, Santa Kruzen etsaiak asmatutako gauza da ori. Santa Kruzek izpia zelako il erazi zuan emakume ura, eta ez beste ezergatik...
- II-GIZONA: Gonaren joskeran izkutatuta, paper batzuek zeramazkian ark liberalentzako, eta ez zuan, ala ere, bertan bera il, zera esan zion Santa Kruzek : "irutan arrapatzen bazuan orrela, orduan bai, ilko zuala, eta ez beste ezergatik, izpia bat zalako baizik.
- I-GIZONA: Eta berdin antzeko zerbait egin zuan Berastegiko alkatearekin ere. Zalataria zan au ere, eta liberalen laguna. Berastegin gertatu zan, bein Santa Kruz, bere mutillekin... Eta an gaua egin bear zutenez, eskabide au egin zion alkateari: gaztelu aldeko gaiñetan, begirazale batzuek ipiñi zitzala, liberalak zetozen jakiteko... Eta alkateak zer egingo? eta agindu au eman zien begirazaleei: turuta gogor jotzeko eta mezu au liberalei bialtzeko: "Berastegin zala Santa Kruz bere mutillekin, eta zetozela, leenbaitleen, Santa Kruz atxilotzera... San Lorenzo gaiñera eramane, eta lau tiro eman zizkioten bertan...
- II-GIZON: Valle Inclanek, bereak eta bost esaten ditu Santa Kruzen kontra, Egozkue fusila-erazi zualako... Baiña nik neronek entzun izan nion, askotan Santa Kruz berari, zergatik fusila-erazi zuan Egozkue. Eta au esaten zuan gutxi gora behera:"

—Egia da bai, Egozkue fusila-erazi nuala, baiña zertarako agindu zuan arek, nere Olarra eta Errotari fusilatzeke? Eta zergatik ari zan, azpitik dirua ematen, ni il-erazteko..? Ni iltzeko agindua zutenak berak, esan zidaten zer asmo zuan, eta aiek ez zutela alakorik egingo. Egozkuek aitortu zuan bere pekatua, eta barka nezaiola eskatu zidan, nik barkatzen diat... erantzun nion... baiñan gerrak ez dik orrelakorik barkatzen... Onela kontatu oi zuan Santa Kruzek berak fusilatze au..

III-GIZON: Eta gaizki ez banago Ostarena izan zan Santa Kruzek agindutako laugarren fusilatzea... Osta onek bazuan liberalen koronela zan anai bat, eta Usurbilen il zan bere anai au, Santa Kruzen aurkako burruka batean.. Bere anaiaren eriotza au mendekatu naiean edo iru mutil il zizkion Osta onek Santa Kruzi, Aian. Eta iru mutil auek, Santa Kruzekin Ernialden bizi izan ziranak ziran... Eriotz auek egin ondoren, Elgetara jo zuan Ostak Sarasola mikeletea lagun zuala. Egun batean, ordea, karlista sail baten eskuetara erori zan... Lizarragak jakin zuanean arren eskatzen zion Santa Kruzi ez zezala Osta ori il: "Etxalde oneko gizona zala eta karlista mutillak armetan eskolatzeko egoki-egokia". Santa Kruzek ez zion Lizarragaren eskabide oni kasorik egin eta il egin zuan, konfesatzeko asti bat eman ondoren..

(Eta ikusleen eskubi-aldeetik agertuko dira, bat batean M. Lekuona eta Apaiza bere laguna.)

M.L: *(Aiek ikustean)* Au poza nerea zuek emen ikustean..! Ez det dudarik ere egiten, zuen gerrateko kontuetan ari ziñatela orain ere. Esan zaidazute arren, zertan ari ziñaten?

I-GIZON: Esango dizugu, jauna, zera ari giñan esaten, zeintzuk eta zergatik fusila-erazi zituan Santa Kruzek.

M.L: Eta zenbat izan ziran, bada..?

II-GIZON: Lau izan dira guk orain aipatu ditugunak, Aretxabale-tako emakume bat, Berastegiko alkatea, Egozkue eta Osta liberalen tenienteordea...

- M.L: Eta noizkorako utzi dituzute Endarlatzako karabine-roak? Badakizute uraxe izan zala, askorentzat, Santa Kruzek egin zuan ankerkeririk aundiena...
- III-GIZONA: Ez nuke nik ala esango... Ura gerrako beste edozein burruka bezelakoxea izan zan... Eta gerra bateko burrukan iltzen diranak...
- M.L: Bai... baiñan Santa Kruzek berak esaten digunez, etxe barruan bizirik gelditu ziranak, andik atera eta erruki gabe il-arazi zituala danak... Ez dakigu zenbat izango ziran, baiña danak il-erazi zituala bai, eta aitormen au egiten digu Santa Kruzek berak. Bere mutillak balaz zaurituak ikustean, mendeku bat bezela izan zala ura... Dana dala ez da arritzekoa gerra batean orrelakoak gertatzea, azken batean, Santa Kruz ere gu bezelakoxe gizona zan, eta pekatari ere bai, baiña ez askok egiten duten bezain aundia...
- I-GIZONA: Guretzat ez beintzat... Gizon zintzo bat izan zan ura, guretzat, eta apaiz on bat ere bai, naiz eta gerran ibili... Ez al zan bada gerra ori, Elizaren eta Euskal Erriko Fueroen aldeko gerra bat...?
- M.L: Ala izan zan bai "zuentzat", eta "zuentzat" esaten dedanean "zuentzat" esan nai det, eta ez denentzat. Ea noiz ikusten geran berriro..
- III-GIZONA: Zuk naiko dezunean...
- M.L: Agur, bada... *(Eta ikusleen ezker aldetik izkutatuko dira iru gizonezkoak)* Orain arteko karlista gerrak, ez dute azken onik izan euskaldunontzat, itzak bai, promesa ederrak ere bai, eta azken batean ezerez: gure Fueroak gero ta aulagoak... Orain aipatzen ari geran onek ere, berdin. Gutxi izan karlistak berez, eta ziran gutxi oiek alkarrekin aserre, eta orrela ez dago gerra bat irabazterik... Lizarragak elizan nai zuan Santa Kruz, apaiza zanez eta Santa Kruzi ez zitzaion gus-tatzen Lizarragaren gerra egiteko era... San Kruzentzat ordea erlijio gerra bat zan, gerra ura eta Euskal Erriaren aldekoa eta orregatik sartu zan bertan, naiz eta gerralari izatea apaizen egitekoa izan ez... Eta garai artan asko eta asko ziran gerran sartzeko ziran apai-zak. Bestalde Euskal Erri osoak, txaloka artzen zuan

Santa Kruz nun nai, eta orrek ere mindu egiten zuan Lizarragaren arrokeria, bera izanik Gipuzkoako karlista guztien buru... Alkartu bearra bai, baiña, ez batek eta ez besteak ez zuten bere burua makurtu nai...

APAIZA: Lekunberrin alkartu omen ziran, bein; bien arteko pakea egiteko.

M.L.: Alkartu bai... Baiña ez zan bien arteko pakerik izan. Iru baldintza auek ipiñi zizkion Santa Kruzek, pake ori lortzeko: Leenengoa, bere aurka emana zeukan eriotz epaia, ezereztatu zezala idatziz. Bigarrena, berakin gerra ibilli nai zuten mutillei, iñungo oztoporik ez ipintzeko eta irugarren, Lekunberrin bere aurka itzez egin zituan salaketa guzti aiek, gezurrak zirala aitortzeko idatziz...

SANTA KRUZ: *(Ikusleen eskubi aldetik agertuko da)* Gero eta eziñago egiten ari zait nere egoera au. Apaiza naizelako edo ezin onartu dute nere jokaera, ez Lizarragak eta ez Dorronsorok... Al duten guztia egiten ari dira, bi auek ni gerra ontatik baztertzeke... Eta Erregeraño jo dute azkenean, karlisten etsairik aundiena ni banintz bezela... *(eta ikusleen ezker aldera urbilduko da, eta urrutira begira egongo da, bateren baten zai balego bezala..)* Ez ote diote, bada, Tolosako Bikario jaunari nere mezurik eman, ez dit orain artean, sekula uts egin, eta arritzeko da bere gaurko ez agertze au *(Unetxo batean begira egon ondoren)* Ara, badator, bai, derrigorra bait zait bateren batekin itz egitea *(Eta iruditegi-erdira eltzen danean, agertuko da Tolosako Bikario jauna ikusleen ezker aldetik)* Zure zai nengoen, eta sekula egon naizen bezela... Ainbeste gauza gertatzen ari zaizkit...

TOLOS. BIK: Entzun dedanez, Erregearen eta Valdespinaren ikustaldiren bat izan dezu...!

SANTA KRUZ: Izan nuan, obeki esateko.. Orain iru egun etorri zitzaikidan, eta betiko leloa zakarkidaten: "Bear bearrezkoa zala, gerra irabaziko bazan Lizarraga eta biok alkar tzea nere mutillak Lizarragaren mende ipintzea, eta ni neroni ere aren mendeko izatea..." Erregeak ordea, ez zidan itzik esan.

TOLOS. BIK: Itzik ere ez...

SANTA KRUZ: Ez, Valdespina izan zan itz egin zuan bakarra...

TOLOS. BIK: Eta zuk...?

SANTA KRUZ: Bai Eta nere ustez, garbi azaldu nizkien nere gora-beerak, oraindik geiago esango dizut: "nik esandako guztiekin bat etorri ziran orduan". Baiñan gaur jaso dedan gutunean, zera esaten dit Valdespinak: "Nik ondatu dedala karlisten alderdi osoa, eta ez det iñungo dudarik Lizarragak eta Dorronsorok egin dizkiotela nere aurkako salaketa aukeraregi... Ez det, bada uste aurrera egitea merezi duanik orrela, eta askotan etortzen zait buruara Aramaion egin nuan mixioetara joateko promesa ura..."

TOLOS. BIK: Mixioetara joateko promesa...?

SANTA KRUZ: Bai... Erri etxeko balkoitik salto egin eta ibaian leporaino uretan izkutatuta nengoela, promesa au egin nion Jainkoari: arrisko artatik bizirik ateratzen banindu, sinisgabeen artera joango nintzala mixiolari, eta promesa ori betetzeko ordua iristen ari dala, uste det.. Izan ere, gure gerra onek ez du azken onik izango, leengo karlista-gerrak ere izan ez zuten bezelaxe. *(Ikusleen eskubi aldetik izkutatuko dira biak)*

KONTALARI: *(Iruditegi atzetik agertuko da)* Eta azken batean karlistak berak atxilotu zuten, Beran Santa Kruz, eta iru gauza eskatu zizkion Valdespinak: "bere ezaugarri bezala erabiltzen zuan, bandera beltza izkutatzeko betirako. Bera eta bere jendea Erregearen naitetara jartzeko eta Lizarragak bear zuela beren buruzagi. Eta eskerrak Lizarragak arrapatu ez zuan, arek arrapatu izan balu, bertan ilko bait zuan: au baitzen Lizarragaren aspaldiko asmoa. Valdespina ez zan ordea Lizarraga... ez ote zuan askegi utzi, ies egin zezan... Ala ere, Erregearen aginduetara utzi bear izan zituan bere mutillak, azken batez, miñaren miñez... *(Eta ikusleen ezker aldetik izkutatuko da)*

(Ezker-eskubi agertuko dira Santa Kruzen mutillak beren armak eskuetan dituztela. Auen artean agertuko dira ere antzerki ontan agertu izan diran I, II, III gizonezkoak...)

SANTA KRUZ: *(Iruditegi atzetik agertuko da Santa Kruz)* Mutillak, gu-reak egin dik!! Lortu dute azkenean Lizarragak geien nai zuena. Ez gaituzte iñoiz begi onez ikusi. Beraiek baiña lan aundiagoa egin dugulako, bear bada... Baiña ni ez nintzan beraiek bezelako buruzagi bat, apaiz ezerez bat nintzan ni, eta zuek ere ez zinatzen aien soldaduak bezelakoak, baserritar batzuek ziñaten zuek ere.. eta errez atzipetu dute Erregea... Eta dakizutenez, gerra utzi eta nere apaiz-lanetara itzultzeko agindu dit Erregeak... Gureak egin du bada... Eta adierazi nizuten leen ere, bildur nintzela leenengo karlistaldian gertatu zana, ez ote zan oraingo ontan ere gertatuko... Eta ala gertatu da orain ere, saldukeria emendik eta saldukeria andik... Eta orrela ez dago gerra bat irabazterik... Alfer-alferrik ari gera, bada, burrukan.. Egizute, bada nai dezutena... Ameriketara joan nai badezute, nik neronek ordainduko dizutet bidea... Mixioetara nijoia ni iruzur egingo ez didan Nagusi bati zerbitzera. Agur bada, mutillak eta eskerrik asko... Ez zaituztet sekula aaztuko...!

DANAK: Ez guk ere zu...!!! Agur...

(Eta iruditegi atzetik izkutatuko da Santa Kruz. Sartu diran lekuetatik izkutatuko dira mutillak buruak makur eta negarra biotzetan. iruditegi atzetik agertuko da kontalaria.)

KONTALARI: Frantziako Donibane Lohitzunen artu zuan ostatu Santa Kruzek, Mdme. del Porte-ren etxean. Ez luzarako. Laister ziran jendarmeak an, ate joka, eta Baionara eramán zuten preso. Andik iru edo lau egunera, Pariseko Prefecture-ra zeramatela, Gobernuko ordezkari bat aurkeztu zitzaion Burdeosén eta onela esan zion: "zaude lasai, ez zaizu ezer-txarrrik gertatuko Parisen..". Eta onela esaten digu Santa Kruzek berak: "Gobernuaren jauregira eramán ninduten. An ari ziranak, ni ikustean, zutik jarri ziran, eta soldadu agurra egin zidaten... Bazekiten, noski, ni nor nintzen". Ala ere, Lila-ko kartzelera eramán zuten andik... baiña ez luzarako... laister zan aske. Saint Maur deritzan jesuiten etxean egin zituan San Ignazioren ejerzizioak. Bruselaserá jo zuan gero, eta Londresera andik... Eta barkatu, Londresen gertatu zitzaiona aipatzen badizuet

emen: Don Karlos erregea, bere agintarietako batekin Londresen zan batean, mezatarra joan ziran biak, eta meza emallea jende aldera itzuli zan batean, ukalondoz jo zuan agintariak Don Carlos, eta onela esan: "ez al zera konturatu meza emalle ori Santa Kruz danik...? Eta meza ondoren sakristira joan ziran Don Carlos eta bere laguntzailea, eta luzaro egon ziran Santa Kruzekin izketan. Zer esan zutenik ordea, ez dakigu. Londresetik Jamaikara jo zuan Santa Kruzek, eta an egon zan amabost urte Ingles jesuitekin lanean. Gero eta arundiago zen ordea, jesuita izateko bere gogoia, eta Colombian bete al izan zuan azkenik Santa Kruzek bere gogoia 1926ko abuztuaren 10an. 84 urte zituan. *(Eta ikusleen ezker aldetik izkutatuko da kontalaria)*

(Erabat aldatuko dira iruditegiko argiak... Iruditegi atzetik agertuko da Santa Kruz sotanakin eta mixiolari turuta joaz. Eta mutil eta neska koskor batzuek agertuko dira, erdi gorri-rik, mixioetako lurretan umeak agertu oi diran bezela. Eta Santa Kruzen inguruan eseriko dira ume auek lurrean)

SANTA KRUZ: *(Umeei zuzenduaz)* Ederki... Eta oso pozik nago, danok etorri bai-zerate... Ikus dezagun orain, ea gogoan dezuten nik atzo erakutsia. Egin dezagun danok batera Kristoren gurutzearen seinale santua, esan bear dira itzak gogoz eta biotzez esanaz. *(Ume guztiak Santa Kruzekin batera)*

Aitaren eta Semearen eta Espiritu Santuaren izenean... *(Santa Kruzek amaitzen du)* AMEN...

AMAIERA